

теоретичне значення дослідження полягає у тому, що формування образу Одеси буде певним внеском у формування загальної картини творчості Ю.Липи, а практичне значення результатів такої роботи – у застосуванні їх у курсах історичного та літературного краєзнавства.

Список використаних джерел

1. Янчук О. Одеський період життя і діяльності Юрія Липи // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, Одеса, 27-28 квітня 2000. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.62-67.
2. Липа Ю. Одеса // Чорноморе. – Данциг (Польща), 1925. – №2; Липа Ю. Петька Клин, нальотчик // Календар часопису «Дніпро». – Львів, 1928.
Липа Ю. Галичани над морем // Літопис «Червоної калини». – Львів, 1936;
Липа Ю. Моренко // Календар часопису «Червона калина». – Львів, 1937; Липа Ю.Гринів // Липа Ю. Нотатник III. – Львів, 1937. – 159с.;
3. Космакова Н. Одеські мотиви в новелі Ю.Липи «Гринів» // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття. Матеріали всеукраїнської наукової конференції, Одеса, 27-28 квітня 2000. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.74-76.
4. Липа Ю.І. Гринів // Липа Ю.І. Твори: Проза: Нотатник: Новели. – Львів: Каменяр, 2006. – Т.2. – С.218-282.
5. Дружкова І. Погляд Ю.Липи на кримінальний світ Одеси у оповіданні «Петька Клин»: історичний контекст і фантазія автора. // Треті Липівські читання: Зб. Матеріалів Всеукраїнської конференції / упорядник Г.Дольник. – Київ: Друк, 2007. – С.93-98.
6. Шупта-В'язовська О. Цикл «Міста» Юрія Липи // Четверті Липівські читання: Зб. Матеріалів Всеукраїнської конференції / упорядник Г.Дольник. – Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю.Липи, 2009. – С.84-87.

The image of Odessa created by J.Lyba in short story «Gryniv» investigate by methods of the description, comparison, the analysis and synthesis in this article. The conclusion was made about integrity and variability of the image of Odessa. It is offered to continue the Odessa's subjects on following conferences.

Key words: an image of the city, parts of an image, integrity of an image.

УДК 821.161.2-31.09

Набітович І.Й.

Університет ім. Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка

АНТИКОЛОНІАЛЬНА ПАРАДИГМА РОМАНУ Ю. ЛИПИ «КОЗАКИ В МОСКОВІЇ» ТА ЇЇ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано жанрові особливості роману Юрія Липи «Козаки в Московії» (1933) як авантюрно-психологічного роману із окремими жанровими елементами роману готичного. Розглянуто його архітектонічні, структурні параметри та стилістичні особливості. Проаналізовано антиколоніальні аспекти Липиного твору в контексті етнопсихології українців та росіян.

Ключові слова: історичний роман, готичний роман, етнопсихологія.

Народження історичного роману як жанрового різновиду в епоху Романтизму в Європі нерозривно пов'язане з глибокою історичною традицією європейських народів. Історична проза стає джерелом *від-найдення* джерел традиції в минулому, яке безпосереднім чином впливає на сучасність, намаганням побудувати художню модель, яка б розкривала призабуте минуле, показувала б причини теперішніх проблем й вказувала шляхи у майбутнє. Народження історичного художнього нарративу можливе лише в суспільствах, які мають глибоко закорінене минуле, або, принаймні, намагаються його сконструювати. Романтизм в американській літературі не міг, наприклад, створити жанровий різновид історичного роману як у Європі, оскільки американське суспільство не мало такої глибокої історичної ретроперспективи, як європейські спільноти. Таємниці минулого, які відкриває історична проза в Європі, реалізуються в американському варіанті в іншій художній перспективі: в народженні детективного нарративу.

В українській літературі історична проза аж до розвалу російської совєтської імперії, в усі періоди свого існування виконувала найчастіше функції конструювання минулого як націєтворчого міту. Не йдеться, звичайно ж, про період совєтської російської окупації, коли дуже часто історична проза виконувала виключно ідеологічну функцію. З іншого боку, в умовах поневолення України, як писав одразу ж після відновлення української незалежності проф. Микола Ільницький, «історична тематика в українській прозі протягом останніх десятиліть перемістилася з периферії в епіцентр літературного процесу. Таке переміщення можна пояснити передусім тим, що навіть в умовах тоталітарного режиму, коли художньому слову всюди і скрізь нав'язувалися «класовий підхід» і «соціальні критерії», навіть у тих умовах на матеріалі історії можна було певною мірою досліджувати ті проблеми, розгляд яких на матеріалі сучасного життя був неможливий. Це передусім утвердження національної свідомості, спадкоємності духовних начал, зв'язку поколінь...» [3, с. 3].

Історична проза української еміграції – від міжвоєнного двадцятиліття починаючи (у той період вона невіддільна від галицької історичної прози) й до кінця 80-их років ХХ віку художньо освоювала дві найголовніші

теми, які російськими загарбниками були заборонені: представлення мотивів зі Святого Письма та мотивів боротьби проти окупації України Росією [Детально про це: 14, р. 64-65]. Згідно з ідеологічними засадами цього комуністичного окупаційного режиму українці ніколи не могли мати жодного стосунку до християнської історичної традиції, а єдиним багатосотлітнім прагненням українського етносу, який нібито вийшов «із спільної колиски трьох братніх народів», було повернутися в цю колиску й «навіки й нерозлучно возз'єднатися» зі «старшим братом»-російським народом, розчинившись у ньому, його мові, культурі й традиціях. Ця ж радісно-світла перспектива очікувала ще одного «молодшого брата» росіян – білорусів.

Серед історичної прози української еміграції роман Юрія Липи «Козаки в Московії» (1933) є одним із прикладів антиколоніальних дискурсивних практик в українському письменстві міжвоєнного двадцятиліття минулого століття.

Роман Ю. Липи одразу ж після публікації викликав дискусію навколо його жанрових та мовно-стилістичних особливостей [2], [11], [16]. Загальну рецепцію сучасниками творчості Липи-молодшого дослідила Мар'яна Комариця (зокрема й реакцію критики на «Козаків в Московії») [5]. Головні проблеми творчості Юрія Липи, можливі напрямки її вивчення уже представив Олег Баган [1]. Деякі аспекти «Козаків в Московії» розглядалися в українському літературознавстві, зокрема Вірою Просаловою [12]. Мною розглянуто сакрохронологічні характеристики роману в контексті подібних структур у прозі інших вісниківців (Леоніда Мосендза та Юрія Клена) [10].

Спроба студій багатопланових аспектів архітектоніки й структурних елементів роману, так і його ідейно-естетичних параметрів, представлена у запропонованій статті, – зокрема в аспекті етнопсихологічному, показує нову перспективу досліджень Липиною твору.

Можна твердити, що жанрово «Козаки в Московії» – це історичний авантюрно-психологічний роман із окремими жанровими елементами роману готичного.

Сюжетна організація твору має яскраво виражений ускладнений циклічний характер (тобто «розвиток подій у творі робить ніби коло, і в кінці герой (чи група персонажів) повертається до вихідної точки» [4, с. 25]). Вона побудована на мандрівці групи героїв до Московії й повернення до початкової точки – в Україну. Події в романі розпочинаються у Данцінгу, однак деякі деталі попередньої мандрівки туди з України висвітлюються поступово в розмовах і спогадах героїв твору. Так народжується ретроспективна пунктирна лінія подорожі до першого реального локусу початку дії в романі. Завершення мандрівки в Україні згортає цей локусно-темпоральний простір у циклічну цілісність.

Циклічна структура будується на зміні сюжетних вузлів – певних подій, які відбуваються з мандрівцями – шляхтичем Трембецьким, його племінником Сокольцем, філософом Латкою. Власне лінія дороги є тісно сполучною ниткою, яка в'яже до купи ці окремі сюжетні вузли у топосно замкнене коло. Саме мотив мандрівки (тісно переплетений із певною таємницею, з мотивом інтриги) є одним із головних сюжетотворчих мотивів у романі, який сплітає історичні події з долею вигаданих і реальних історичних героїв. Цілісність сюжету тримається на спільній меті цієї подорожі – розкритті таємниці заповіту російського царя Івана Лютого, який шукають ці мандрівники та на перевезенні в Московію потаємного листа від «ніби царенка» Івана Шуйського – сина «його царської милости Василя Івановича Шуйського, великого князя московського» [6, с. 99]. Ускладненість цього своєрідного сюжетного кола народжується окремими мотивами, пов'язаними, зокрема, з коханням. Кохання племінника Трембецького Петра Сокольця до італійки Марії породжує додаткове структурне утворення в межах головної циклічної структури: знайомство і кохання, розлука, мандрівка-пошук і віднайдення Марією свого коханого в Московії. Одним із додаткових елементів ускладнення цієї сюжетної лінії є й вставна новела – історія кохання філософа Латки, яка, знову ж, безпосередньо пов'язана з таємницею походження Марії – його доньки.

У романі «Козаки в Московії» структуротворчу роль відіграє «готична» традиція. Опис мандрівки, під час якої викристалізуються основні конфліктні ситуації твору, є характерною особливістю як історичного, так і готичного романів. Одна з ланок цієї сюжетної структури має безсумнівні ознаки готичного роману: йдеться про мандрівку в підземелля московського кремля – до усипальниці царя Івана IV Лютого. Тут «накопичення таємничих жахів» відбувається «в рамках матеріального світу, де явища і люди земні й конкретні, але страх, спричинений ними, досягає несамовитої сили, переростає у щось містичне і надприродне» [4, с. 187]. Помста українського шляхтича Трембецького Іванові Лютому є одним із проявів жанрових ознак готичного роману, оскільки вона дуже часто виступає одним із важливих архітектонічних засобів у традиції готичної прози. З іншого боку ця помста є й важливим проявом антиімперського, антиколоніального дискурсу, який репрезентує цей твір в українському письменстві.

Московський кремль відповідає центральному локусові дії в готичному романі – закинутому замкові або кляшторові, в якому обов'язково мусять бути підземні ходи й підземні моторошні в'язниці, крипти і каплички. Усі ці лабіринтні жахливі й потворні елементи характерні й для московського кремля, точніше – для вежі Темник, під якою ховається в'язниця й, одночасно, крипта з похованням царя Івана IV Лютого: «Вони сходили з келії до келії, з ніші до ніші, а скрізь були тяжкі залізні двері з химерними замками [...]. Тихо тут було. На низькі сходи – краплі а то й патьоки води зривалися з мурів і дзюркотіли по камінних плитах. [...] Світло оливної ліхтарні тільки мури відкривало і зрідка несподівану нішу, де однак ніхто не ховався» [6, с. 101-102]. Готичні елементи містики та фангастики стають важливим художнім елементом мандрівки Трембецького у підземелля вежі Темник. Під час екстазу юродивого ченця, який стереже крипту царя Івана Лютого («Юродивий викрикував, белькотів усе менш зрозумілі

слова, пальцями повітря хапаючи, і враз на устах його піна показалася і він захитався»), у Трембещького у вухах «вітер пронизливий завив, і піт на чоло виступив. Якісь машкари, здавалося, дивилися на нього з усіх боків: свист, плач і тюкання видаючи, безокі і безногі котилися тіла, собачі червоноязикі морди виглядали з темряви» [6, с. 106].

Роман Юрія Липи структурно повторює сюжетні ходи, запропоновані ще в готичному романі Анни Редкліф «Таємниці Удольфського замку»: володар замку займався або займається розбоєм (цар Іван Лютий у кремль «данину звозив сюди з усієї Московщини широкої. По нім голод і холод і гладке поле залишилося [...]». Муками розмаїтими бояр тратили, помучено їх без лічби [...]» [6, с. 105]) і тоді в підземеллях твердині з'являються в'язні, лунають стогони, прокляття, моторошний спів. У в'язниці-проваллі кремля, звідки «сморід гнилини, трупу і вологости здіймався», «десь низько ворушилися білі постаті [...]». На підлозі тієї камінної викопанки сиділо може сотні півголих людей. Сиділи прикуті за ногу, за руку, чи впоперек» [6, с. 102-103]. «З глибини темних коритарів прилинули до них невизначні голоси. То було плакання, жаліб прикутих навічно в підземеллях» [6, с. 106].

Основу конфлікту багатьох готичних романів становить мотив помсти, яка закорінена в далекому минулому. Герой (найчастіше позитивний) мусив здійснити праведну помсту не за себе, а за інших. Часто ця помста супроводжується вбивством. Григорій Трембещький проникає в усипальницю московського тирана й плюндрує кістки Івана Лютого, зриваючи з праху царя хрест, бо «копиреві хреста не треба».

Протиставлення хаосу та порядку як одна із складових в локусній структурі готичного роману реалізується в «Козаках у Московії» протиставленням описів Московії та України. Сакрохронотоп Липино роману складається із двох симетрично-протилежних частин. Одна з них представляє негативний, зловорожий і нечистий сакропростір, у якому нищиться будь яка свобода народів і людини. Уособленням цього сакропростору-Потойбіччя є Московія, а його центром є могила Івана IV Лютого. Друга частина є священним, позитивно-сакральним простором, де свобода українців, інших народів і окремої людини є визначальною [Див. детально: 10, с. 129-134].

Історія нещасливого кохання мандрівного філософа Латки, знову ж таки, завершується характерним для готичного роману «упізнанням»: італійка Марія, яка стане дружиною Соколяця, як виявиться, є позашлюбною донькою Симеона Латки.

Готичні елементи «Козаків в Московії» разом із його жанровими особливостями історичного роману динамізують сюжет і структурують архітектоніку твору, створюючи неповторну амальгамну художню цілісність.

«Козаків в Московії» слід розглядати також і з перспективи етнопсихологічних зацікавлень Юрія Липи. У цьому розрізі художній твір стає особливим мистецьким дослідженням етнопсихологічних характеристик двох позірно близьких народів. Одночасно така художня етнопсихологічна студія стає гострою антиклоніальною критикою російського імперіалізму. Накладання етнопсихологічної перспективи твору на його антиколоніальну, антиімперську спрямованість стає важливим доповненням загального художнього задуму роману. До Юрія Липи чи не єдиним твором в українському письменстві, в якому було розгорнуто подібну порівняльну перспективу, є драматична поема Лесі Українки «Бояриня». (Російський комуністичний окупаційний режим демонстрував свій патологічний страх до таких творів, оскільки вони в художній формі демонстрували цілковиту етнопсихологічну відмінність та діаметрально протилежні світоглядні, ментальні, культурні традиції українців та росіян. Тому «Бояриня» була заборонена до падіння советської імперії).

Етнопсихологічні ідеї Юрія Липи, задекларовані в «Призначенні України», детально проаналізовані Володимиром Янівим [13, с. 31-38], який висловлює критичні зауваження до деяких Липиних ідей і приходять до висновку, що «в загальній констатації (етнопсихологічні ідеї – І. Н.) Липи виступають наче в певному контрасті, а чи навіть виразній опозиції до його сучасників (дослідників української етнопсихології – І. Н.), і він наче почуває konieczність очистити українську духовність (він сам каже у вступі: обмити) в очах оточення» [13, с. 38]. «Козаки в Московії» є своєрідним художнім доповненням до «Призначення України» у дослідженні української етнопсихології – у порівнянні з етнопсихологією росіян.

Володимир Янів наголошує, що в Московії намагання забезпечити міцність і єдність держави було пріоритетним орієнтиром соціуму, а «що єдність може дати тільки монарх, і то з відповідною владою» й цитує ідеї Миколи Костомарова, викладені в «Двох руських народностях»: «... Вся громада віддає свою долю в руки того, хто заступає собою владу, кого над громадою поставив Бог і, значить, усі йому повинні коритися». Отже усе належить «йому, як божому намісникові, – звідси погляд, що все – Боже та царське. [...] Отим то народ, не нарікаючи, виносив на собі все, навіть і таке, що здається переходило край людського терпцю, як наприклад, душоубство Івана Лютого. Цар чинив не по правді, лютував, але ж він був знаряддям Божої волі. Супротивитися цареві, хоч би несправедному, значить протиставлятися самому Богу, – це і гріх, і некорисне, бо Бог нашле ще й гіршого лиха» [13, с. 11]. Юрій Липа демонструє абсолютно протилежне ставлення москвитів та українців до Бога. Як наголошує Володимир Янів, «Поняття Бога, як джерела авторитаризму й деспотії в Росії, цілком інакше від поняття Бога в Україні. Бог у Росії – це чиста абстракція, це закон часто строгий і немилосердний», тоді як в українців, за Костомаровим, це «внутрішня розмова з Богом, тайне думання про Божу волю над собою, порив у світ невідомого, таємного, радісного» [13, с. 12]. Прецизним вираженням такого релігійного світобачення є в романі протиставлення ікон в українських церквах та російських: «Вельми некунштовні і страшні були мальовидла у цій церкві (російській у Нарві – І. Н.) і понурі. Тут не було веселих козацьких образів святих» [6, с. 43]; у крипти-усипальниці Івана Лютого на фресках були постаті святих «певне греком мальовані, високих, чорних, з божевільними грізними очима. Руки їх, хоч складені до благословенства, більше б до вбивств надавалися» [6, с. 108]. На питання

філософа Латки до «великого, рудого попа у баранячій шапці і лаптях»: «Чи ж наша віра не однака; чи ж ми не старожитньої, благочестивої віри грецької діти», цей московит формулює узагальнене ставлення росіян Бога і до царя: «Ми не греки, наша віра православна, ми люди царські!» [6, с. 44]. Таке уявлення про Бога / царя у московитів «пов'язується логічно з нетолерантністю з думкою інакодумачого» [13, с. 13], що стає виправданням деспотії.

Володимир Янів формулює (йдучи за М. Костомаровим) серію протиставних пар етнопсихологічних характеристик українців і росіян: українець – це інтровертивний тип, росіяни – екстравертивної вдачі, «перевага поезії в українців, прози в росіян, естетики і практичності; краси й ужиточності, ідеалізму й матеріалізму, м'якості й твердості; ніжної мрії та творчої туги» [13, с. 13]. Ю. Липа підтверджує своїм художнім дослідженням етнопсихологічних та соціоментальних характеристик українців і московитів висновок В. Яніва про те, що в усій історичній перспективі «українському індивідуалізму протиставиться російський колективізм», тобто різниця між українцями та московитами «корениться в протиставленні двох основних напрямків: до самовияву (в українців) та до підпорядкування (в росіян)». Такий загальний висновок «стає одночасно ключем розуміння цілої історії обидвох сусідніх народів» [13, с. 11]. Формулою російського рабського підпорядкування стають слова звертання одного з московитів у Липиному романі: «*Раб твій, боярине, [...] низько тобі б'є чолом...*» [6, с. 58]. Подібно ж звертаються й бояри до царя. Боярин Ртішеф цитує звертання царських воевод, які називають себе «холопами». Зменшувальні форми їх імен – важливий елемент російської традиції упослідження їх людської гідності та «самоунічиження» («самоприниження»): «Зглянься, великий государю [...], – воеводи твої пограничні [...] *холопи* твої: *Зам'ятішка* та *Наумка* Кірілоф, та *Тімошка* Бутурлін та *Мінька* Грязеф, та *Іванушка* Ляпунов чолом б'ють у страху і молять [...]: виходити до битви нам, *холопам*, нема з чим...» (усі письмівки мої – І. Н.). Важливою є демонстрація протиставлення свободолобивості українців, як елементу їх інтровертивності та екстравертивності росіян у «Козаках в Московії»: на московському торговищі «де-не-де стояли з тупим поглядом смерди московські. Стративши пана, вони боялися вільного життя, і голодні та холодні продавали себе й вольність свою за шмат одержини, або трохи їжі і притулку» [6, с. 90].

Філософ Симеон Латка розповідає відомості, які він зачерпнув від різних авторів, про Росію. Посилаючись на книги своїх сучасників (барона Герберштайна, Якова Данського, посла короля Фридерика, Адама Олеаріюша та інших), він каже, що «єсть то край мощности, а лютоости, навіть, неабиякої» [6, с. 18], а «москвини суть люди хитрі, спритні, затяті, неповстримані, немилостиві, розпусні і щоб не повідати – безсоромні, до вшелякого зла схильні, ставлячи силу на місце права – і повірте мені, од чеснот ушеляких одмовляючіся» [6, с. 19]. Григорій Трембецький йому заперечує, що «єсть то нарід побожний вельми і церкви люблячий і до нашої благочестивої віри горнучийся» [6, с. 20]. Пізніша зустріч із московитами змінить його думку на протилежну.

Однією з найхарактерніших прикметностей російської душі є, як це помічають українські мандрівники в Липиному романі, культ алкоголю та алкоголізму. У Московії козаки зустрічають «побожну» процесію прочан-московитів на чолі яких ідуть п'яні московські попи: «В тіні високих чудернацьких хрестів, що несли процесіяни, ішло трьох попів московських. Один ще потрапив сам іти, двох других ішло дуже нетвердо, хоч їх кожного з обох боків підтримували, певне, побожні парохіяни, що лялися на ціле горло [...]. Не диво, що попи впилися, – вони ще й тепер зрідка вихиляли жбан у дорозі. Всі, хто за ними йшов, були немало напідпитку, одні танцювали, другі співали сороміцьких пісень, треті перегукувалися. Серед юрби [...] кілька жінок напівголих, або в самих сорочках. Бородаті, нечесані голови процесіян були червоні від крику, залицянь, браги та лайки» [6, с. 52]. Один з богомільних подорожніх – пияк Кірюха¹ – славить святого Евстафія ... пияцтвом («... Чим можу, тим і славлю, нап'юся добре і бешкету роблю [...] – мого святого знайте ви...») [6, с. 53]. По Чигирині «блукала завжди п'яна і розхристана челядь посла Донського» [6, с. 182]. Ще одну відмітну рису московитів помічають українці – усезагальну патологічну копроларію: їх мова пересипана «татарськими лайками»: «Без тих лайок не міг жоден москвин обійтися» [6, с. 90].

У Липиному романі художня мікродеталь часто стає важливим елементом узагальнень ментальності росіян: «кільканадцять десятків служниць цариці і царівен» «ніяких приємних мислей [...] не обудили» в Петра Соколяца, бо, як він признається, «бруд тіла їхнього і сморід лою баранячого, котрим натирають себе, від таких мислей мене боронять» [6, с. 116, 117]; у російського попа – «ніколи нечесана борода» [6, с. 122]; по Чигирині «під вигуки «кози бородаті»² й інші не менш зичливі йшли москвини [...] в оксамитних фезезях, сонні, тяжкі, довгобороді» [6, с. 181].

Катування винних і левинних у Московії є звичайним явищем їхнього життя. У пошуках свого дядька Трембецького Соколец спостерігає за такими сценами на вулиці Москви, де «брудні кати в засмальцьованих шкуряних фартухах, або довгих куртах» мордували людей; деякі «кати з кліщами і з розпаленими штабами стояли там задумливі і змучені працею од самісінького ранку» [6, с. 76-77].

Етнопсихологічне, ментальне протиставлення московитів та українців вивершується символікою поєднання і спільної долі двох «братніх» народів: підступно захопленого у полон українського шляхтича Трембецького ланцюгами сковують з московитом Афонькою. Доля Трембецького стає антиципацією майбутнього України під російським поневоленням: стрільці-конвоїри «насміхалися з його мови, з його певної себе ходи. Вони били його палицями по ногах, щоб навчився плентатися, як в'язень. [...] Штовхали його умисне до баюр, щоб умити болотом»

¹ Це символічне ім'я, оскільки в росіян слово «кірять» означає пиячити.

² Коли українці зіткнулися з московитами, їх вражало те, що ті не голили своїх борід. Звідси й назва «ка(к)цап». Росіяни називали українців «хохлами» через їхні оселедці на головах. Однак існує й інша версія: можливо, що ця назва походить від старомонгольського «хох-улу» – «синьо-жовтий».

[6, с. 65-66]. Знушання в'язня Афоньки, скутого разом з ним, передає кількасотрічну логіку Московії, яка терпіла панування своїх тиранів, але не відпускала з імперських лабет Україну: «З ненавистю дивився він (Трембецький – *I. H.*) на, здавалося йому, найдикіший у світі народ московський [...]. Трембецький зривався, облитий нечистотами москаля, і чув регіт Афоньки [...]. – Брат я твій кажеш? – хихотів він [...]. Брат я твій із шаблі і хреста? Чекай, побачиш як будуть тебе колесувати, розпинати, тортурувати в Москві. О, будеш із вилупленими очима лизати руку ката, щоб тебе тільки вбив швидше [...]. На чотири частини розрubaють твоє тіло [...].» [6, с. 65-66]. І йдеться не просто про окремого представника московського народу: Афонька є узагальненням усіх росіян, оскільки навіть як невільник він тішиться з неволі українця. Підтвердженням цього є сцена у кригті Івана Лютого, коли Трембецький приглядатиметься до мертвого царя-тирана: «Нахилившись, знайшов козак у його рисах щось знайомого. То були риси скутого з ним недавно Афоньки, а може то були риси жорстокости і підступу» [6, с. 108]. Розширенням семантико-семіотичних характеристик цього символу стає напис під каменем, де нібито заховано, за заповітом Івана Лютого «найбільший скарб Московії»: «Пощо шукаєш, нічого тут не положено» та «тільки черви воруються під цим каменем оного тирана» [6, с. 132].

Подібна доля вже спіткала один із поневолених московитами народів: татарів. Прибувши в Казань, козаки довідалися, що «москалі, підбивши хитрими словами й обіцянками малого татарського царя з князівством, скасували військо його і господарювали, як хотіли. Обкрадали села, сіяли розпусту в місті, а юрби черні без приводу і стриму, як вали моря, перевалювалися через безборонне князівство. Тепер вони жадали, щоб молодий цар Рес-Кичі змінив свою віру батьківську на московську» [6, с. 125].

Протиставною в українців і московитів є матеріальна культура та елементи їх побуту, які добачають мандрівники. В Україні «багаті села зустрічаються їм на дорозі із великими школами, із чистими шпиталями, із простодушним, широкогрудим людом. Неспокійні ці хлібороби, що не знали панщини, що кожний із них думав про шаблю [...]. Часом із замків українських лунає заблуканий голос шляхти старої, дивно відданої справі народу рицарського, славного в усіх країнах європейських од самого Святослава князя. Край цей терпить від неситости і жадоби чужої поразки за поразкою [...]. ...Понад тим краєм стугоніння і гуд великий, що знявся з оскаженілих порогів. Чи то шалені вали і вири Дніпрові гудуть у скелях, чи то чиясь потуга людська б'є в моря цілої Європи» [6, с. 21-22]. А на межі з Росією вже «розпросторились дерев'яні халупи похилені, нечисті. Інші люди тут жили» [6, с. 42]. Вони «босо йдуть усі, однак в баранячих шапках, у овечих, кізлячих шурах, підпоясаних мотузками» [6, с. 45]. В Україні ж, каже Латка, «нашими дорогами побачиш і лектики, і кінних, і піших, і прочан. Побачиш, приятелю, як козак лейстровий конем виграває, як шляхтич ридваном поспішає, як побожні процесії канти співають, як убогі студенти з Пресвятої Академії Київської орації перед подвір'ями міщанськими виголошують, як поштильон із Києва чи Прилук у трубу трубить, щоб розступилися, як сільський люд згорда виспіває премногі і пресолодкі пісні...» [6, с. 45].

Одним із узагальнень Володимира Яніва про етнопсихологічні характеристики українців, які яскраво проявлялися, зокрема, в період, представлений у романі «Козаки в Московії», є вияви двох протилежних тенденцій: «Стихийна, керована тільки внутрішніми прямунаннями, яка продовжує традицію (ця тенденція насамперед проявляється на Запоріжжі, а також у селян); друга протилежна тенденція – це розумово керована дія козацького проводу, який намагається для добра держави стабілізувати відносини, отже прагне сильної влади, спертої на панівний у світі лад – замкнених станів і ієрархічної будови суспільности. Саме в ту добу виявляється повністю, як сильно закорінені в українців уподобання до свободи, бо саме у висліді стирання двох тенденцій прийшло в Козацькій державі до низки внутрішніх криз, які й приспішили її упадоку» [13, с. 94].

Представлення таких тенденцій художньо задекларовано в «Козаках у Московії». Українська селянка («на вшеляку владу лиха») своє ставлення до цієї влади формулює й словами («...Хто кінно до нас прибіжить, той у нас і панувати хоче...»), й відповідним жестом – «горішне лице своїх товстих ніг указала» [6, с. 142]. Дід-селянин у розмові з філософом Латкою декларує інший аспект такого ставлення: «А нехай собі б'ються гетьмани і полковники, і тії, що шаблі носять [...] аж повиздыхають. А ми будем коло земельки святої поратись. Один одного не кривдитиме, не зачіпатиме» [6, с. 158]. Трембецький «не дуже був звеселений» тим, що «звербовані Військом Запорозьким прості люди на границях отчизни стали. Ще прикріші були йому селяни. Два роки вистачило, щоб по вигнанню магнатів і їх прихильників люд посполитий тутешній про сливе сім десятків літ панування Корони Польської забув достеменно. Якби й не знати, де старий порядок подівся» [6, с. 141].

Останнє наведене вище твердження В. Яніва про «стирання двох тенденцій» ніби підсумовує філософ Латка в «Козаках в Московії»: «Афект диспропорції і дискордії добрую славу предків загубити може і отчизні злую гибель учинити. Тільки афекти сваволі і пихи владою в собі смиривши, вірі своїй послушна, звитяжить Нація Козацька» [6, с. 144]. Він же (Латка) добачає в козацькому війську Хмельницького запоруку дисципліни й порядку: «Запорожці на Межигір'ю стоять, лейстрові на Киселівці. Скрізь кармазини і фіюлети in disciplina militari¹, скрізь вольної нації козацької potentio et laetitia⁴!» [6, с. 156]. Символом становлення дисципліни козацького війська, яке поспішає на заклик Хмельницького, стає у романі сцена перевертання селянських возів із сіном, які гальмують рух армії. Ця дія призводить до очищення дороги для швидкого руху вперед.

У «Призначенні України» Ю. Липа наголошує на привнесенні елементів міцної дисципліни в український характер готами. «Важкі часи початків козащини (XV-XVI ст.) висунули готські первні на чоло політичного світогляду

¹ У військовому порядку (*лат.*).

⁴ Міць і радість (*лат.*).

українців, – твердив він. – Про Козацьку Державу Богдана Хмельницького можемо сказати те, що сказав колись Мірабо про Прусію: «Це не є країна, що посідає армію, це армія, що посідає край». Цілий край був, властиво, кермований попередньо вишколеними в Ордені (козацтві – *I. H.*) адміністраторами. «Військо Запорозьке» – це було джерело справедливості й законів, і в його імені править Хмельницький «нацією українською» [...]. Пізніше це органічне пов'язання військового устрою з суспільним життям українців прищепилося і усіх найважливіших проявах раси» [7, с. 157].

Завершальні розділи роману (починаючи від опису Чигирини як столиці Руси-України й до помазання Хмельницького як монарха) побудовані на градаційному уславленні образів мілітарної сили України та її гетьмана (тут, знову ж, яскраво виявляються барокові стилістичні засоби). Символом цієї державної потуги стає «велетенський лев козацький з головою понад хмарами», який «ричав опромінений і роздражнений, і простягав залізну лапу над своєю багатою землею» [6, с. 200]. Образ Хмельницького в баченні Трембецького набуває рис ідеального володаря, який міцною рукою тримає в своїх руках берло влади й передасть його такому ж ідеальному наступникові – синові Тимошеві, якого «до Святослава Хороброго прирівнювали» [6, с. 196].

В. Янів критикує деякі з задекларованих вище етнопсихологічних ідей Ю. Липи, оскільки Липа «применшує силу індивідуалізму в українців, а прибільшує їх дисциплінованість» [13, с. 34-35]. У своїх студіях у «Призначенні України», наголошує В. Янів, він «захоплюється українською людиною» і хоч «підходить правильно до аналізу української духовності, коли він її розглядає не в статичному стані, але в еволюції нашарувань, – тобто в динамічному процесі формування української нації впродовж віків, розглядаючи послідовно впливи різних прищельців, чи різних культур, що діяли в Україні. При тому, однак, робить він одну засадничу помилку, перебільшуючи вплив позитивних нашарувань, при рівночасному применшенні впливу негативних» [13, с. 31].

Євген Маланюк наголошував на раціональних складниках Липинового стилю, які виразно й яскраво задекларовані, зокрема в романі «Козаки в Московії». Юрій Липа досконало «володів літературною мовою литовської і ранньо-козацької діб», зробивши «величезної ваги відкриття: відкриття цілої епохи в історично-мовному процесі, а саме епохи пізнього нашого Середньовіччя». Цей Липин ідіостиль давав можливість «автентично передавати дух історизму і Середньовіччя» [8, с. 338, 339] в поезії, й, додаймо, дух українського («козацького») Бароко. Подібно ж і інші поети-вісниківці Оксана Лятуринська, і Олекса Стефанович, і О. Ольжич намагалися повернути в українське словництво широкі лексичні пласти минулого, які, здавалося б, давно уже відмерли й вкрилися пилом забуття й ігноранції. Віднайдення цих скарбів української лексики у поетичній творчості вісниківців (а в Юрія Липи – й у прозовій) є одним із важливих художніх фактів і історичних факторів представлення давности української історичної традиції, її глибокого закорінення в минуле. Мова минулого, яка повертається й збагачує мову сучасності, стає способом *о*-своєння цього минулого, свідченням його важливості та неповторності, засобом долучення до інших чинників вираження національної історії. Дещо осторонь стоїть творчість ще одного вісниківця – Леоніда Мосендза, який у романі «Останній пророк» створив біблійні стилізації, повернувши сучасній українській прозі неосвоєний до того художньою прозою цілий мовний материк.

Барокові елементи в Липиному романі мають особливе стильове забарвлення й призначення: вони (разом із вживанням латинських виразів) індивідуалізують мову філософа Латки, Сокольця та інших учених і військових мужів. Прикладами застосування таких барокових художніх засобів є, зокрема, панеїрики Сокольця запорожцям («Як меч Божий, запорожці йдуть. Сьогодні ще сплять турки спокійно, а завтра степ чорноморський куриться, бо полки рицарські до чайок шикуються [...]. Марс мені помагати має і фортуна козацька, що рицерам світ субмітує» [6, с. 62]), й захоплення ними Латки («– О, заслуги праці георгосів землі цієї, покиненої може назавжди! О, скарги лагідній житні буколическої, пастушої, що тепер вмовкли! О, Марсе велика твоя сила, понеже усі сили роду руського славного до себе покликав еси!» [6, с. 151]). Використання імен античних богів теж є звичайним топосом у бароковій літературі.

Після втечі з полону, переконаний до того, що з московитами українці – брати («Дзвони церков московських і побожний голос того народу вчувши, прийшов я до цього краю. Хоч не однакової крові, але однакової віри ми [...]» [6, с. 57]), Трембецький приходять до розуміння справжньої суті московської душі, яка виражена бароковими тирадами: «– О, Москово, Москово, чи зогнию в тобі, як усі в тобі гниють? Скільки нещастя в тобі, скільки сліз і горя, що й у цілому світі стільки немає. Найбільший чабан козацький щасливіший від твоїх князів. Скрізь гниль у тебе і потоптання віри і любови, і скрізь безнадії знак [...]. Певне тому жорстока еси, що свої нещастя світові несеш, як віру. Ти не знаєш, що то вільне й живе, потоптати мусиш усе веселе, – задухою світ Божий зробити хочеш». Він чув «за собою стогони, лайку і ляскання бичів – одвічну пісню Москви» [6, с. 72]. Подібні слова повторюватиме пізніше в поневоленій Казані молодий татарський князь Рес-Кичі: «– О, Москово, отрує [...], хмарами невілницьтва закрила ти наше блакитне небо, наймогутніше джерело злочинів і руїни, будь же ти проклята! Будь проклятий той день і година, коли за намовою Москви пішли ми на шлях неслави й убожества...» [6, с. 125]. Такі орації теж є характерною бароковою стилізацією.

Одночасно барокові елементи роману стилізують світовідчуження епохи. Стилізація барокового світоуявлення є визначальною у творенні в «Козаках в Московії» образу-символу Хмельницького. Він, як «Великий князь, *Ukraine Rex*, Богом даний», «монарха Руси, «*Imperator Rex*»» [6, с. 184, 185], є продуктом розвитку Європи – «син тридцятилітньої війни на заході і двохсотлітньої на півдні» [6, с. 186], а його влада і впливи представлені у образі, характерному для барокової картографії, де Європа на мапі часто малювалася у вигляді королеви; частини її тіла –

це окремі держави й території: «Той, що з Москви данину стягав, а Варшаві короля вибирав. Той, що одну руку князю Ракочію подавав, а другу – королеві шведському. Той, кого інший князь революції, лорд-протектор Кромвель своїм «любим приятелем» називав» [6, с. 186]. Розпросторення цієї барокової мапи-образу Хмельницького конкретизується в образ Козака – українського народу, України («Поняття козак, – пише в «Призначенні України» Ю. Липа, – стало висловом ідеалу людини-українця» [7, с. 157]): «Усталилася Земля Козакоруська. Вперся Козак п'ятою в Білу Русь, білий клин між московськими райтарами і польськими жовнірами, лівницею Дон зачепив, правицею – Волохи, грудьми над Руським морем ліг, очима в південні землі заглянув» [6, с. 187]. Можна б думати, що ці метафоричні геополітичні мапи є художнім фрактальним розширенням мапи реальної, яку на початку своєї подорожі розглядають українські мандрівники. На ній були «старанно викреслені границі сходу і півночі Європи з символічними малюнками. Далеко-далеко були дзвінниці і міньятурова Лавра з Кіовіа, на границях, де була Ліоніа, якісь бородаті дядьки боролися з медведями, з самого Mare Balticum виглядали довгошиї морські потвори і роззявляли пащу, повну гострих зубів. У краю, що носив довгу і понуру назву Moscovia, було тільки одне місто з накресленим рядом дерев'яних хаток. За тою столицею були ліси, за ними Tartaria, де веселі татари пили кумис, а лучники полювали кішно на оленів» [6, с. 18].

Роман «Козаки в Московії» – велике й розлоге компаративістичне етнопсихологічне полотно двох народів: українців та росіян, своєрідна первісна етнопсихологічна матриця, яка існувала на початковий момент близького зіткнення цих етносів, коли Московія починає свою експансію на українські землі. Ця художня матриця демонструє синхронію етнопсихологічних характеристик на середину XVII віку й показує майбутні зміни, або й тривання в діяхронії тих чи інших позитивних чи негативних етноментальних, етнокультурних рис кожного з цих народів.

Закінчення роману побудовано з огляду на відкритість художнього твору: він дає розлогу перспективу можливих майбутніх подій, які мають призвести до побудови Української Держави під проводом монарха – Богдана Хмельницького. Зрозумілою є реальна історична перспектива України після смерти Хмельницького: довга боротьба проти російської окупації, збирання українських земель у цілісність, яка призведе до незалежності аж у 1991 році. За подібним принципом побудована, наприклад, розв'язка Міцкевичевого «Пана Тадеуша», написаного у Парижі (як і «Козаки в Московії» у Варшаві) – за межами рідної землі: на сторінках його поеми польські легіони разом з військами Наполеона йдуть у бій з московськими імперіялістами. І цей похід, наснажений високою вірою у визволення Польщі від російських загарбників, у поемі Адама Міцкевича триватиме в віках.

Саме такі розв'язки Міцкевичевого та Липиноного творів виразно декларують різницю між художнім освоєнням історії та історіографією. Юрн Рюсен нагадує, що Ганс Роберт Яусс розв'язував проблему розрізнення історіографії як специфічного наукового нарративу та історичної прози наступним чином: художня література та історіографія розділяються на спільному кордоні правдоподібності у способах використання засобів фікції та різних горизонтів сподівань у кожному з цих випадків. З огляду на теорію розрізнення між фікційною та нефікційною нарацією, історіографія є тим нараційним типом, який «творює сенс *реальних* досвідів часу з огляду на часові наміри *реальних* дій. У такому стосунку до реальності містилася б відмінність нарації щодо всіх інших форм творення сенсів за допомогою оповідання. Нарация історична займається *res factae*, натомість нарація неісторична належить до *res fictae*» [15, s. 162]. Таким чином історична проза стає паралельним до історіографії художнім напрямком освоєння минулого. Але, на відміну від останньої, вона пропонує широкий спектр *можливих* майбутніх подій, займається проектуванням майбутнього – на відміну від історіографії, яка намагається мінімізувати елементи фантазії щодо історичних ймовірностей та фактів і досліджує лише те, що вже здійснилося й зміні не підлягає й віддаючи право проектування майбутнього політології, соціології тощо – й красному письменству зокрема.

Список використаних джерел

1. Баган О. Юрій Липа: людина і мислитель // Олег Баган, Зенон Гузар, Богдан Червак. Лицарі духу (Українські письменники-націоналісти-«вісниківці»). – Дрогобич: Відродження, 1996. – С. 83-126.
2. Доленга С. Рецензія (Липа Юрій. «Козаки в Московії», Роман ХУІІ століття, Варшава 1934) // Мн. – 1934. – Кн. 3. – С. 200.
3. Ільницький М. Минувшина – наука на майбутнє // Юліан Опільський. Твори в 4 томах. – Том 1. – Львів, 1994. – С. 3-16.
4. Качуровський І. Генерика і архітектоніка. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Книга II. – 376 с.
5. Комариця М. Юрій Липа в оцінці сучасників // Юрій Липа: голос доби і приклад чину. Збірник наукових праць. – Львів: Львівський національний університет, 2001. – С. 53-61.
6. Липа Ю. Козаки в Московії. – Париж: Українець, 1957. – 207 с.
7. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 271 с.
8. Маланюк Є. Юрій Липа – поет // Юрій Липа: голос доби і приклад чину. Збірник наукових праць. – Львів: Львівський національний університет, 2001. – С. 333-343.
9. Мох О. [Липа Юрій. «Козаки в Московії», Роман ХУІІ століття, Варшава 1934] // Дзвони. – 1934. – Ч. 5. – С. 254-255.
10. Набитович І. Представлення категорії *sacrum* у художній прозі вісниківців // Вісниківство: літературна традиція та ідеї / Збірник наукових праць, присвячений пам'яті Василя Іванишина, Дрогобич: Коло 2009. – С. 122-134.

11. [Огієнко Іван]. Кукіль у житті // Рідна мова. – 1934. – Ч. 7. – С. 305-310.
12. Просалова В. Роман Ю. Липи «Козаки в Московії»: барокові традиції і типологічні сходження // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. – Харків, 2004. – Вип. 4 (40). – С. 106-115.
13. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Вид-во Українського Вільного Університету, 1993. – 217 с.
14. Nabytovych I. Scriptural Themes in Twentieth-Century Ukrainian Prose // The Ukrainian Review (London). – 1997. – № 1 (spring). – P. 64-72.
15. Rüsen J. Die vier Typen des historischen Erzählens // Jörn Rüsen. Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens. – Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1990. – S. 153-230.
16. Kachowski R. Kobiety w literaturze ukraickiej // Biuletyn Polsko-Ukraicki. – 1934. – №27. – S. 6.

In the article are analysed genre peculiarities of novel by Yuriy Lypa "The Cossacks in Moscowia" (1933) as venturesome-psychological novel with separate genre elements of gothic novel. There are considered his architectonic, structural peculiarities and stylistic peculiarities. There are analysed anti-colonial aspects of Lypa' work in context of ethno-psychology of Ukrainians and Russians.

Key words: Yuriy Lypa, historic novel, Gothic novel, ethno-psychology

УДК 373.5016:821:161.2-34

Продан В.М.

Оригінальна загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ КАЗКИ ІВАНА ЛИПИ «БЛИЗНЯТА» У 5 КЛАСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

У статті з'ясовуються особливості вивчення казки Івана Липи «Близнята» у 5 класі загальноосвітньої школи. Увага акцентується на змісті, ідейно-художньому аналізі твору, характеризуються основні образи та концепти, осмислюється основний задум автора, спрямований на формування ціннісних орієнтацій учнів.

Ключові слова: літературна казка, людське щастя, вибір, доля.

На вивчення казки у 5 класі загальноосвітньої школи відводиться орієнтовно 13 годин, упродовж яких учні знайомляться з поняттями про народну і літературну казки, з особливістю побудови, мови, ідейно-тематичного змісту деяких з них.

Програма Міністерства освіти і науки України пропонує для вивчення народні казки «Про правду і кривду», «Мудра дівчина», «Про жар-птицю та вовка», «Красний Іванко і закляте місто».

Текстуально розглядаються такі літературні казки: «Фарбований Лис» Івана Франка, «Хуха-Моховинка», «Потерчата» Василя Короліва-Старого, «Цар Плаксі» Василя Симоненка.

Окрім того, протягом двох уроків вивчається казка Івана Липи «Близнята».

У вступній бесіді вчитель дає короткі відомості про письменника, зокрема розповідає цікаві епізоди з його біографії.

Наприклад: Іван Львович Липа – оригінальний український письменник, громадсько-політичний діяч, високопрофесійний лікар. У літературі відомий під псевдонімом Шелест. Народився в Криму. Екзотична природа живила фантазію хлопця, манила романтикою незвіданого.

Це був білявий хлопець із синіми очима, веселої вдачі й досить жвавий, непосидючий, спритний.

Вчився у Керченській гімназії, сам заробляв собі на прожиття. Коли помер його найкращий товариш, вирішив: буде лікарем. Закінчив медичний університет, був добрим спеціалістом.

У молоді роки на могилі Тараса Шевченка поклявся боротися за незалежність України. Цієї клятви дотримувався все життя. Його син Юрій – також відомий український письменник.

Іван Липа – автор чималої кількості віршів, казок, новел, притч. Усі твори перейняті любов'ю до свого народу, вболіванням за долю Батьківщини, в них чітко підкреслена велика цінність людського життя. Одним із таких творів є казка «Близнята».

На першому уроці вивчення казки проводиться робота над текстом. Щоб дітей захопив зміст твору, початок казки до слів «Після цих слів Доля стала тінню і зникла» виразно читає вчитель.

З уривком від слів «Діти підростали» до слів «...що не помітили, як зістарілися» бажано ознайомити шляхом коментованого читання.

У ході уроку варто використати прийом передбачування. Діти читають текст до певного місця, вчитель зупиняє і просить відповісти на запитання «Що, на вашу думку, трапиться далі?»

У процесі читання коментується значення незрозумілих слів.

Глибше засвоїти прочитане учням допоможуть запитання:

- Яка магічна сила подарунків Долі?
- Як брати розпорядилися дарунками?
- З якою метою було збудовано незвичайний будинок?